

UDK 172.1(497.11 : 497.13) : 323.1

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 4. XII. 1992.

O tipologiji nacionalizma u Srba i Hrvata*

WOLF DIETRICH BEHSCHNITT

Sveučilište u Duisburgu, Savezna Republika Njemačka

Komparativno istraživanje nacionalizma u Srba i Hrvata potrebno je jer je povijest tih jezično srodnih naroda toliko isprepletana da se važni aspekti nacionalizma jednog naroda ne mogu razumjeti ako se ne uzme u obzir nacionalizam drugoga. Stoga je potrebna analiza koja je sustavno strukturirana prema usporedbi nacionalizma u Srba i Hrvata. Metoda je pritom ovakva: Polazeći od definicije nacionalizma kao ideologije integracije, koja integrira velike skupine u nacije, razrađuje se tipologija nacionalizma. Ona je ponajprije specijalna tipologija nacionalizma u Srba i Hrvata, ali obuhvaća i opće tipove nacionalizma, pa time služi analizi nacionalizma kao univerzalnog fenomena. Ta tipologija, ovdje izložena u vrlo sažetu obliku, rezultat je obuhvatne studije, kojoj je predmet nacionalizam kao ideologija u Srba i Hrvata — dakle ne, primjerice, kao socijalni pokret ili psihološki fenomen.

Carlton J. H. Hayes, koji uz Hansa Kohna slovi kao jedan od »dvojice otaca osnivača«¹ znanstvenog istraživanja nacionalizma poslije prvoga svjetskog rata, već je 1926. pojam nacije nazvao »tantalizingly ambiguous« (»tantalovski dvosmislenim«).² Ta tvrdnja odnosi se i na nacionalizam, pojam izveden iz pojma nacije. Ipak, kako bi se shvatio složen spoznajni predmet — nacionalizam, valjalo bi izbjeći i ishitrenu rezigna-

* Ova je studija prerada I. i III. poglavlja mogega istraživačkog rada: Nacionalizam u Srba i Hrvata 1830.—1914. Analiza i tipologija nacionalne ideologije (*Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830—1914. Analyse und Typologie der nationalen Ideologie*), München 1980.

¹ Eric J. Hobsbawm, Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality, Cambridge—New York—Port Chester 1990., 13. Naziv Hayesa i Kohna kao »twin founding fathers« (dvojica otaca osnivača) potječe od Aire Kemilainen, Nationalism. Problems Concerning the Word, the Concept and Classification, Jyväskylä 1964.

² Carlton J. H. Hayes, Essays on Nationalism, New York 1926., pretpisak 1966., 8.

ciju³ i apsolutiziranje određenog aspekta nacionalizma, npr. marksističku teoriju nacionalizma kao buržoaske ideologije⁴, ili pak rasprostranjeno shvaćanje nacionalizma kao moralno negativne povijesne pojave. Nije rješenje problema ni u vraćanju na »story« (»priču«) o nacionalizmu, u kojoj se raznošljivo govori o konkretnom predmetu, ali se iz njega ne izvode opće kategorije.⁵ Tek analize, koje s pomoću sistema kategorija strukturiraju nacionalno, omogućuju usporedbe toga fenomena⁶ koji ima »univerzalni horizont«.⁷ One tvore osnovu za teoriju nacionalizma. — Što pak iz toga proizlazi za istraživanje nacionalizma u Srba i Hrvata?

Srbi i Hrvati dva su susjedna, djelomice svojom nastanjenošću izmiješana, i jezično bliska naroda. U doba modernog nacionalizma⁸ odnos tih naroda ne karakteriziraju samo razdoblja suradnje, nego i trajni prikriveni, a često i otvoreni, sukobi, sve do — po razmjeru zastrašujućeg — uzajamnog uništenja.

Budući da je povijest obaju naroda vrlo isprepletena, ne mogu se razumjeti bitni aspekti nacionalizma jednoga ako se usporedo ne promatra i nacionalizam drugoga. Dakle, istraživanje nacionalizma u Srba i Hrvata uvelike je upućeno na usporedbu. Tipologija nacionalizma omogućuje usporedbu nacionalizma obaju naroda — ostavimo li po strani spoznajnu vrijednost tipologije za nacionalizam jednoga od tih dvaju naroda.⁹ Istraživanje nacionalizma u Srba i Hrvata zahtijeva: prvo, što obuhvatanju definiciju nacionalizma, i, drugo, sistem kategorija koji se zasniva na empirijskoj analizi te bi u obliku tipologije obuhvatio razne pojavnosti nacionalizma tih naroda.

U ovome članku ne mogu se detaljnije prikazati teorije nacionalizma.¹⁰ Ishodište teorije nacionalizma, upotrijebljene u ovom istraživanju, jest funkcionalna definicija nacionalizma Eugena Lemberga. Prema Lembergu, nacionalizam je ideologija koja integrira velike skupine s jednom ili

³ H. L. Featherstone, *Nationalism is not capable of scientific definition. A Century of Nationalism*, New York 1939., 10. Usp. George P. Gooch, *Nationalism*, New York 1920., 6, i Kenneth R. Minogue, *Nationalism*, München 1970., 180, 191.

⁴ Usp. npr. Alfred Kosing, *Nation in Geschichte und Gegenwart. Studie zur historisch-materialistischen Theorie der Nation*, Berlin 1970., 226—234.

⁵ Eugen Lemberg, *Nationalismus*, sv. I., 2. izdanje, Reinbek 1967., 13, sv. II., 2. izdanje, Reinbek 1968., 10.

⁶ Usp. Monika Glettler, *Anwendbarkeit und Grenzen der komparatistischen Methode in der Nationalismus-Forschung*, *Osterreichische Osthefte* 21 (1979.), 203—214.

⁷ Usp. uz istraživanje nacionalizma kao »posebno istraživanje s univerzalnim horizontom«: Reinhard Wittram, *Das Nationale als europäisches Problem*, Göttingen 1954., 36.

⁸ Koncizno o suvremenom nacionalizmu: Heinrich August Winkler, *Der Nationalismus und seine Funktion*. Isti, ur., *Nationalismus, Königstein/Is.* 1978., 5 i dalje.

⁹ Za Hansa Mommsena »historijski potvrđena tipologija« jedan je od pet »zahtjeva« na interdisciplinarnu teoriju nacionalizma. *Nationalismus als Forschungsproblem*, u: *Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft*, sv. IV., Freiburg—Basel—Beč 1971., stupac 627. Usp. Lemberg, *Nationalismus*, n. dj. sv. I., 19, 167 i dalje. Vidi također bilješku 17.

¹⁰ Usp. moju kritiku teorije nacionalizma Karla Deutscha i Eugena Lemberga, kao i raznih definicija nacije. Wolf D. Behschmitt, *Nationalismus*, n. dj. 18 i dalje. Vidi bilješku 15 i Hans Mommsen, *Nationalismus*, n. dj., stupac 523—648, 689—691. Anthony D. Smith, *Theories of Nationalism*, 2. izd. London—New York 1983.

više zajedničkih značajki.¹¹ Međutim, na osnovi postulirane proizvoljnosti značajki, koje se tako reći ideološki nabijaju, Lemberg ne razlikuje dovoljno jasno između nacionalizma kao integracijske ideologije i ostalih integracijskih ideologija. Benedict Anderson u svojem određenju nacionalizma iznalazi, prihvatljivo, aspekt imaginarnog u nacionalnom te definiše naciju kao »zamišljenu političku zajednicu«. Međutim, i on se izlaže zamjerki proizvoljnosti nacionalnog jer nacionalizam shvaća samo kao uspostavljanje »zamišljene zajednice«.¹² Slažemo se s Theodorom Schiederom kad on nacionalizam definira kao »specifičnu ideologiju integracije, koja ima uvijek pred očima jednu 'naciju' u bilo kojem smislu, ali ne na primjer skupinu orijentiranu samo na vjersko ili socijalno«.¹³

Ta široka definicija nacionalizma, upotrijebljena u ovoj studiji, mora se konkretno popunjavati katalogom onih značajki koje su konstitutivne za predodžbu i svijest o nacionalnoj homogenosti i identitetu jedne socijalne skupine prema drugim skupinama, i koje su samim tim konstitutivne za ideologiju nacionalne integracije. Kao značajke koje su ideološki nabijene i tako instrumentalizirane, ističu se: stvarni ili mogući jedinstveni teritorij; jezik; porijeklo; običaji; kultura; književnost; vjera; socijalne i privredne ustanove; stvarna ili virtualna suverena vlada; sjećanje na nekadašnju veličinu, mitovi; ponos zbog uspjeha, razočaranje zbog neuspjeha nacionalnih stremljenja; potcjenjivanje ili odbojnost prema pripadnicima drugih nacija; nada u stjecanje vlasti; vjera u misiju vlastite nacije. Taj se katalog kriterija može svakako još dopuniti.¹⁴ Tako društvena komunikacija s »'nacionalnim' porukama« i ne čini bit nacionalizma.¹⁵ Ona je više element nacionalizma kao integracijske ideologije, koji može povećati perspektive uspješnosti i intenzitet nacionalizma.

Nastajanje nacionalizma ne ovisi o postojanju mnoštva spomenutih značajki, dovoljna je već kombinacija nekih od kriterija. Kombinacija je značajki različita, one se čak mogu izmjenjivati. Zbog različitih, čak izmjenljivih čimbenika, koji su konstitutivni elementi u predodžbi o naci-

¹¹ Prema Lembergu nacionalizam je »sistem zamisli, vrijednosti i normi, svjetonazor i društveni nazor, a to znači: ideologija, koja veliku skupinu osvješćuje u njezinu zajedništvu bilo kojom od navedenih značajki, i koja tom zajedništvu dodaje posebnu vrijednost, drugim riječima: ona integrira tu veliku skupinu i odvaja je od okolnog svijeta«. Kao značajke zajedništva i u svezi s tim spominje »istost jezika, porijekla, karaktera, kulture ili pripadnost zajedničkoj državnoj vlasti«. *Lemberg, Nationalismus*, n. dj., sv. II., 52.

¹² Anderson predlaže ovu definiciju nacije: »To je zamišljena politička zajednica, i to zamišljena kao istovremeno inherentno ograničena i suverena.« On ne definira posebice nacionalizam, ali ga shvaća kao uspostavu i širenje »zamišljene zajednice«, od kraja 18. stoljeća, »u svako suvremeno društvo«. Nacija: Zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma, Zagreb 1990., 17, 144 i dalje.

¹³ *Theodor Schieder, Probleme der Nationalismus-Forschung*, u: *Isti, Sozialstruktur und Organisation europäischer Nationalbewegungen*, München—Beč 1971., 17—20.

¹⁴ Usp. npr. *Shafer, B. C., Faces of Nationalism. New Realities and Old Myths*, New York 1972., 17—20.

¹⁵ To je teza *Karla W. Deutscha*: »Nacionalizam je stanje duha, koje 'nacionalnim' porukama (messages), sjećanjima i predodžbama daje prvenstveno mjesto u društvenoj komunikaciji i veliku težinu u procesu odlučivanja.« *Nationenbildung—Nationalstaat—Integration*, ur. A. Ashkenasi i P. Schulze, Düsseldorf 1972., 204.

jama, nacionalizam je varijabilna integracijska ideologija.¹⁶ Dapače, u zbilji ne postoji samo *jedan* nacionalizam, naprotiv, nacionalizam se manifestira prema kombinaciji značajki u promjenljivim povijesnim uvjetima i u specifičnim pojavnim oblicima. Odatle i razlog za stvaranje tipologije nacionalizma kao heuristički instrument opisa i spoznaje nacionalizma.

Tipologija nacionalizma u Srba i Hrvata utoliko je specifična što sadržava posebne oblike nacionalizma dviju određenih nacija. Ali, kod tih posebnih oblika nacionalizma mogu se osim jedinstvenosti prepoznati i aspekti općeg značaja. Zbog tih aspekata mogu se posebni oblici nacionalizma u Srba i Hrvata označiti kao specijalne manifestacije općeg tipa nacionalizma i svrstati u opću tipologiju nacionalizma.¹⁷ U svjetlu općeg značaja specifični se oblici nacionalizma u Srba i Hrvata uspoređuju s tipovima nacionalizma drugih nacija.

U ovoj se studiji predlaže raščlanjivanje sistema nacionalne ideologije u četiri osnovne dimenzije pojava oblika. Njih, međutim, u zbilji ne treba shvatiti kao osnovne tipove nacionalizma iz kojih se izvode njegovi sekundarni oblici. Osnovne dimenzije nemaju ni odgovarajuće oznake već su imanentne tipovima nacionalizma. Te su dimenzije:

1. primarni djelokrug nacionalizma,
2. metoda ostvarivanja nacionalizma,
3. vrijednost nacionalizma za pojedinca,
4. ciljevi i tendencije nacionalizma.

Uzajamna veza tipova nacionalizma definiranih određenim ciljevima, s jedne strane, i tipova nacionalizma obilježenih djelokrugom, metodom ostvarivanja i vrijednosti, s druge strane, uvjetuje da se pri stvaranju tipologije tipovi nacionalizma definirani ciljevima navode tek na četvrtom mjestu, premda u međusobnim odnosima s drugim tipovima nacionalizma zauzimaju prvo mjesto. Jer, opis tipova nacionalizma, koji su definirani ciljevima, pretpostavlja poznavanje tipova nacionalizma dodijeljenih drugim osnovnim dimenzijama.

¹⁶ U ovoj se studiji dakle zastupa mišljenje da je nacionalizam ideologija koja integrira velike skupine u naciju. Pritom se, međutim, ne teži ni sociologiji ni psihologiji nacionalizma koje bi svojim znanstvenim metodama primjerice empirijski istraživale integracijsku funkciju ideologije i ponašanja pojedinaca pod utjecajem ideologije. Istraživanje ideološkog sistema nacionalizma u Srba i Hrvata doprinos je istraživanju ideologije, povijesti političkih ideja, i, zbog imanentne kritike, kritici ideologije kao prosvjećivanju. Konstitutivni faktori pojedinih pojavni nacionalizma tih nacija pokazuju se u analizi samo kao potencijalni faktori integracije; time se ništa ne kaže o učinku nacionalizma.

¹⁷ U znanosti postoji niz prijedloga tipologija nacionalizma, koje daju mnoštvo vrijednih spoznaja. Treba posebno spomenuti: *Carlton J. H. Hayes*, *The Historical Evolution of Modern Nationalism*, 5. izdanje New York 1955., 1. izdanje 1931.; *Louis Wirth*, *Types of Nationalism*, u: *The American Journal of Sociology* 41 (1935/36.), 723—737; *Hans Kohn*, *Die Idee des Nationalismus*, Heidelberg 1950.; *Heinrich L. Koppelman*, *Nation, Sprache und Nationalismus*, Leiden 1956.; *Eugen Lemberg*, *Nationalismus*, n. dj., sv. I., 14, 37 i dalje, 40, 113—118, 167—181, 195—197 i d. — Kratki prikaz i kritika tih tipologija, *Behschnitt*, *Nationalismus*, n. dj., 20 i dalje, 255 i dalje.

1. DEFINICIJA NACIONALIZMA PREMA PRIMARNOM DJELOKRUGU

Kako smo pokazali, nosioci nacionalizma velike su skupine koje se odlikuju jednom ili s više značajki karakterističnih za naciju. Nacionalizam tu »etnografsku sirovinu« oblikuje u naciju¹⁸ time što zajedništvo etničkih skupina, koje je određeno zajedničkim značajkama, osvješćuje kao naciju i to zajedništvo i njegove konstitutivne čimbenike uključuje u sistem vrijednosti.

Etničke značajke, koje su odlika skupina primarnih u odnosu prema naciji, uglavnom su iste kao one što u ideološkom sklopu nacionalizma mogu imati funkciju tvorbe nacije. Pojam »etnički«, koji je kao i »nacionalan« u općoj jezičnoj upotrebi (pojmovi »etnički« i »nacionalan« često su identični), zbirni je pojam za te kriterije. Međutim, on je u stanovitom smislu nejasan i preopširan. Dok porijeklo i rasa, karakterna svojstva, pa i jezik i kultura općenito pripadaju etničkim kriterijima, različita su mišljenja o tome koliko ovamo pripadaju čimbenici koji su — kao primjerice vjera — i sami ideološki sistemi. Ako se ima na umu neprekinuti lanac otpora Srba protiv Turaka, s kulminacijom u početku 19. stoljeća, prvenstveno su pravoslavlje i islam razgraničili Srbe i Turke unatoč stoljetnoj simbiozi, i označili ih kao različite narodne zajednice. Ipak pojam »etnički« u pogledu kriterija tvorbe nacije implicira ograničenje, jer isključuje važnu značajku državnosti. Kako raznovrsni kriteriji ostaju u stanovitoj anonimnosti ako ih označujemo kao etničke — u literaturi postoje složenice kao »etnički-kulturno«, »etnički-jezično«, što ukazuje na potrebu pojmovnog razjašnjavanja — u ovom će se radu upotrebljavati izraz »etnički« u užem smislu za oznaku zajedničkih kriterija koji se odnose na zamišljeni biološki, odnosno genetski identitet. Kao etničke oznake u užem smislu uzimaju se: porijeklo, rasa, s tim povezana karakterna svojstva, i jezik kao naslijeđeno, nereflektirano sredstvo izraza. Iz toga slijedi da je *etnički nacionalizam* pojavni oblik nacionalizma kojemu je bit u naglašavanju vrijednosti etničkih čimbenika za stvaranje i jačanje nacije.

Kultura, jezik i vjera — dakle oni faktori koji se uz genetičke osobine u širem smislu ubrajaju u etničke kriterije, a koji konstituiraju tip kulturne nacije — predmet su onoga tipa nacionalizma koji obuhvaća veliko područje društvenog bića: *kulturnog nacionalizma*. Područje kulture, koje je prožeto i preoblikovano nacionalnom ideologijom, kulturnim nacionalizmom, odnosi se na jezik i književnost, umjetnost, odgoj i obrazovanje, znanost i vjeru. Posebice jezik i vjera mogu imati tako važnu ulogu u konfiguraciji kulturnog nacionalizma da se opravdano govori o *jezičnom*, odnosno *vjerskom nacionalizmu*.

Još jedan oblik nacionalizma, koji je određen djelokrugom ideologije, jest politički nacionalizam. Riječ je o pojavi nacionalizma na području političkog, dakle u sferi ljudskog suživota koja je obilježena određenim oblicima i institucijama zauzimanja i obnašanja vlasti u državi ili državi sličnoj organizaciji. Ako se, međutim, u procesu stjecanja i obnašanja

¹⁸ Hans Kohn, *Die Idee*, n. dj., 38.

vlasti interesi usredotoče posebice na gospodarsko-političko područje, može se govoriti o *gospodarskom* ili *ekonomskom nacionalizmu*.

Moguća je međuovisnost oblikâ nacionalizma koji su određeni svojim djelokrugovima. Na primjer, kulturni nacionalizam u sprezi s političkim može imati više funkcija. U naroda bez naglašene nacionalne svijesti može imati inicijativnu ulogu buđenja nacionalnog. S time povezanim jačanjem nacionalne političke volje slabi ta inicijativna funkcija. Ostaje međuovisnost političkog i kulturnog nacionalizma, ali je ona određena prevlašću političkog; kulturni nacionalizam dobiva pomoćnu funkciju u učvršćivanju i očuvanju nacionalnog.

2. DEFINICIJA NACIONALIZMA PREMA METODI OSTVARIVANJA

Kad je riječ o specijalnoj vrsti ili metodi ostvarivanja ciljeva nacionalizma, suprotstavljeni su evolucijski i revolucionarni nacionalizam. *Evolucijski nacionalizam* ostvaruje svoje ciljeve uz oprezno prosuđivanje ukupne situacije u smislu ostvarivosti mogućeg i oportunog; mogao bi se zato nazvati i *pragmatičnim nacionalizmom*. Ako se taj nacionalizam u nacija, koje su dio nadnacionalnih carstava, usmjeri prema državnom uređenju cijele države, riječ je o *konstitucionalnom nacionalizmu*. *Revolucionarni nacionalizam* pokušava ostvariti nacionalne ciljeve radikalnim promjenama postojećih odnosa. Uz poseban naglasak na primjeni sile takav se nacionalizam može nazvati *militantnim nacionalizmom*. Radikalnost metode ostvarivanja i radikalnost željenih promjena karakteriziraju revolucionarni i militantni nacionalizam kao *radikalni nacionalizam*.

3. DEFINICIJA NACIONALIZMA PREMA VAŽNOSTI ZA POJEDINCA

I prema vrijednosti koju pojedinac u svojem misaonom sustavu i djelovanju pripisuje nacionalizmu mogu se razlikovati tipovi nacionalizma. Oblici ostvarivanja koji određuju nacionalizam dopuštaju stanoviti zaključak o njegovu vrednovanju. Iako u tim tipovima nacionalizma dolaze do izražaja individualno-psihološki aspekti ideologije, kao što je odanost pojedinca nacionalnim ciljevima, ipak njih ne treba shvatiti prvenstveno kao psihološke kategorije. Oni zapravo pokazuju koliko je nacionalizam sredstvo, koliko cilj, i koliko je visok cilj u političkoj borbi.

Integralni nacionalizam, kategorija koju je uveo Charles Maurras a prihvatili je ideolozi i proučavatelji nacionalizma,¹⁹ označuje kao prvo na-

¹⁹ Tako je već *Carlton J. H. Hayes* taj pojam prihvatio u spomenutom smislu u svojoj tipologiji nacionalizama; najopširnije u: *The Historical Evolution of Nationalism*, 5. izdanje New York 1955. (1. izd. 1931.). I *E. Lemberg* definirao je integralni nacionalizam po sadržaju u tom smislu. On mu je međutim dodao vremensku dimenziju u shemi faza nacionalizma. Po toj shemi prvu fazu nacionalizma označuje kao »bu-

cionalizam kojega se ciljevi ostvaruju vrlo radikalno. U tom pogledu riječ je o radikalnom nacionalizmu. Kao drugo, integralni je nacionalizam — i u tome je njegova specifičnost — ideologija koja postavlja pojedincu totalne zahtjeve. Pobornik integralnog nacionalizma shvaća ostvarivanje totalnih zahtjeva kao ostvarivanje najviših ciljeva svoga razmišljanja i djelovanja, pa čak i kao smisao vlastite egzistencije. Integralni je nacionalizam pseudoreligiozna ideologija, koja naciji pripisuje najvišu vrijednost. *Funkcionalni nacionalizam*²⁰ potpuna je njegova suprotnost. Zastupnik toga nacionalizma prvenstveno ima na umu ciljeve, primjerice određeni oblik socijalizma, koji su tek posredno vezani s nacionalizmom. On je proračunao da će lakše postići svoje prave ciljeve s pomoću nacionalizma, ili da će prije ostvarivanja pravih zadataka morati realizirati neke zahtjeve nacionalne ideologije. Dakle, funkcionalni je nacionalizam ovisan o ciljevima koji zapravo ne pripadaju prvenstveno nacionalizmu nego potječu iz druge ideologije ili državnog rezona.

Trebalo bi još naći primjeren pojam za tip nacionalizma između ekstremnih oblika integralnog i funkcionalnog nacionalizma. Pripadnik takvog nacionalizma svoje nacionalne ciljeve u usporedbi s ostalim ciljevima ne shvaća kao sekundarne ali ni kao bit svoga mišljenja i djelovanja. To je ono što se popularno često naziva zdravim nacionalizmom ili zdravom nacionalnom svijesću. Čini se da je izraz *umjereni nacionalizam* terminološki za to najprikladniji.

4. DEFINICIJA NACIONALIZMA PREMA NJEGOVIM CILJEVIMA

Tipove nacionalizma koji su određeni svojim ciljevima promatrat ćemo u dva aspekta: prvo, kao posebne oblike nacionalizma u Srba i Hrvata, drugo, kao opće tipove nacionalizma. Na osnovi navedene uzajamne veze tih tipova nacionalizma, koji su definirani ciljevima, s tipovima nacionalizma dodijeljenim trima drugim osnovnim dimenzijama, manifestiraju se u pravilu i kao tipovi kako su opisani u točkama 1 do 3.

a) *Srpstvo — hrvatstvo*

Srpstvu i hrvatstvu kao posebnim oblicima nacionalizma u Srba i Hrvata svojstveno je da njihovi pripadnici usmjeruju svoja nacionalna stremjenja na političkom i kulturnom području isključivo na vlastiti narod, poštujući pritom vlastitost i obilježja drugih naroda. Na političkom planu maksimalne težnje srpstva, odnosno hrvatstva, bile su stvaranje suverene srpske

đenje naroda«, koje se odvija po »racionalnom« ili po »romantičnom«, »Herderovu strukturnom modelu« tvorbe nacije. To je faza »Risorgimento nacionalizma«. Druga faza nacionalizma, integralni nacionalizam, »počinje kada novo društvo risorgimenta preuzme vlast u državi«. *Lemberg*, n. dj., sv. I., 113—118, 168—181, 195—197.

²⁰ O pojmu funkcionalnog nacionalizma v. *Theodor Schieder*, *Das Problem des Nationalismus in Osteuropa*, u: *Osteuropa und der deutsche Osten*, niz 1, sv. III., Köln 1956., 29.

odnosno hrvatske države — zamisao koju već Ranke u *Politisches Gespräch* ovako uopćuje: »Nacije imaju tendenciju državotvornosti«. ²¹ U tom smislu srpstvo i hrvatstvo mogu se pridodati onim općim oblicima nacionalizma koji se označuju kao *etatistički* ili, točnije, kao *nacionalno-državni nacionalizam*. S gledišta nadnacionalnih carstava, u koje su bili inkorporirani Srbi i Hrvati, taj je nacionalizam težio secesiji ili, u slučaju umjerenijih zahtjeva, što većoj autonomiji. Za Hrvate godina 1991. označuje ostvarenje maksimalne težnje hrvatstva — stvaranje neovisne države. Nezavisna Država Hrvatska (1941.—1945.) bila je zavisna od Njemačke i Italije i stoga vrlo ograničena suvereniteta. Prije svega zbog priključenja područja [Bosna i Hercegovina] s nacionalno miješanim stanovništvom i zbog nijekanja nacionalne samosvojnosti pripadnika drugih naroda, bilo je to ostvarenje tipa nacionalizma navedenog pod c). U Srba se manifestiralo srpstvo od 1804. kao etapna borba za stjecanje nacionalne slobode i suverenosti, za unutrašnju izgradnju i učvršćivanje nacionalne države i — a tu se javlja i njegova tendencija prema obliku nacionalizma navedenog pod b) — za proširenje teritorija.

U idealnom obliku srpstvo i hrvatstvo bili bi izraz pravednog ostvarenja i poštovanja nacionalnog načela kako su ga oko sredine 19. stoljeća primjereno formulirali P. Mancini, ²² G. Mazzini i J. K. Bluntschli. Bluntschli je ovako definirao »politički princip nacionalnosti«: »Svaka je nacija pozvana i ima pravo stvoriti državu. Kako je čovječanstvo podijeljeno u određen broj nacija, tako se svijet treba raščlaniti u isto toliko država. Svaka nacija jedna država. Svaka država nacionalno biće.« No, Bluntschli je relativizirao tu »apsolutnu verziju« nacionalnog principa, ograničujući njegovu vrijednost samo na »politički osposobljenu naciju«. ²³ Apsolutno shvaćanje nacionalnog načela legitimira se prirodnim pravom, a temeljna mu postavka — da su nacije jednoznačno odredive velike skupine koje se mogu jasno međusobno razgraničiti — gotovo nije ostvariva. Divergencije, koje se javljaju pri definiranju nacije i pripadnosti naciji, vode do osporavanih i izopačenih primjena nacionalnog principa. One su razlog nastajanja različitih tipova nacionalizma i uz to omogućuju njihovo moralno vrednovanje.

b) Velikosrpstvo — velikohrvatstvo

Velikosrpstvo i velikohrvatstvo, kao i svi spomenuti oblici nacionalizma, dva su tipa nacionalizma koji su — zbog etničkog, jezičnog i kulturnog srodstva Srba i Hrvata, nadalje između Srba i Hrvata na jednoj strani i

²¹ Leopold Ranke, *Die grossen Mächte. Politisches Gespräch*, Göttingen 1958., 58.

²² Usp. za P. Mancinijevo nastavno predavanje u Torinu: »Della nazionalità come fondamento del diritto delle genti«: Theodor Schieder, *Idee und Gestalt des übernationalen Staates seit dem 19. Jahrhundert*, u: *Historische Zeitschrift* 184 (1954.), 336.

²³ Johann K. Bluntschli, *Allgemeine Staatslehre*, sv. I., Stuttgart 1875. (5. izd. sv. I. *Allgemeines Staatsrecht*), 107, 111. Bluntschli je to smatrao »pretjeranim zahtjevom nacionalnog principa da nacionalna država mora sezati dokle se čuje nacionalni jezik«, 113. O ograničenoj važnosti nacionalnog principa: Bluntschli, *Allgemeines Staatsrecht*, sv. I., 4. izd. München 1868., 89 i dalje.

ostalnih južnoslavenskih odnosno jugoslavenskih²⁴ naroda na drugoj strani — uvelike uvjetovani i prouzrokovani izmiješanošću obitavališta tih naroda. U velikosrpstvu i velikohrvatstvu općenito dolaze do izražaja dva opća oblika nacionalizma: *iredentistički* i *hegemonistički nacionalizam*.

U smislu iredentizma i pozivajući se na nacionalni princip i Srbi i Hrvati zahtijevali su uključivanje određenih teritorija u vlastito područje. U područjima koja bi trebalo integrirati — i to je karakterističan aspekt velikosrpstva odnosno velikohrvatstva — zajedno žive Srbi i Hrvati u obostranu velikom postotku, ili Srbi, Hrvati i pripadnici ostalih južnoslavenskih i neslavenskih naroda prilične brojnosti. Što su manje opravdani zahtjevi nacionalnog principa, to su jači iredentističko velikosrpstvo i iredentističko velikohrvatstvo kao izraz hegemonističkog nacionalizma vođenog interesima političke vlasti. Kriteriji hegemonističkog velikosrpstva odnosno velikohrvatstva mogu biti: zasnivanje i opravdavanje zahtjeva historijskim pravom, onim što je proglašeno životnim i gospodarskim interesima, nijekanje nacionalne samosvojnosti pripadnika drugih nacija u područjima koja se žele osvojiti, ili čak proglašavanje tih dijelova pučanstva za sunarodnjake. Zbog tih dvaju posljednjih svojstava hegemonističko velikosrpstvo i velikohrvatstvo može se označiti i kao ekskluzivno srpstvo odnosno ekskluzivno hrvatstvo.

Područja koja su za Srbe kneževine odnosno kraljevine Srbije bila objekt velikosrpstva, što ga treba još pojedinačno definirati, prije svega su Bosna i Hercegovina, Stara Srbija, Makedonija, Sjeverna Albanija, Vojvodina, Crna Gora. Hrvati Hrvatske i Slavonije, u smislu velikohrvatstva koje treba pojedinačno definirati, zahtijevali su priključenje Bosne i Hercegovine, Vojne krajine, Međimurja. Zahtjeve za reinkorporaciju Hrvata u Dalmaciju, Rijeci i Istri, zbog velikog broja hrvatskih žitelja, treba shvatiti kao izraz nacionalnodržavnog hrvatstva. Doduše, pripadnici velikosrpstva, odnosno velikohrvatstva, u načelu su priznavali višenacionalni karakter jugoslavenstva, ali glede zahtijevanih višenacionalnih teritorija njihove su velikosrpske odnosno velikohrvatske aspiracije u pravilu bile izraz *ekskluzivnog srpstva* odnosno *ekskluzivnog hrvatstva*.

c) Pansrpstvo — panhrvatstvo

Pansrpstvo i panhrvatstvo, kao etnički, kulturni i politički nacionalizam, dvije su konkretne pojave jednoznačnog *hegemonističkog nacionalizma* u Srba i Hrvata. Dolaze do izražaja prije svega u vezama između Srba i Hrvata, ali i u odnosima obaju naroda prema ostalim južnoslavenskim narodima i prema Albancima. Za razliku od velikosrpstva i velikohrvatstva, gdje se moguće hegemonističke aspiracije općenito spajaju sa ne uvijek neopravdanim iredentizmom, pansrpstvo i panhrvatstvo ekstremno prekoračuju granicu nacionalnog. Zagovornici tih oblika nacionalizma samo vlastitoj naciji dopuštaju pravo na samosvojnost i samostalnost na nacionalnopolitičkom i nacionalnokulturnom planu. To znači radikalnu

²⁴ Uz značenje pojma »jugoslavenski« odnosno »južnoslavenski« v. odlomak d) i bilj. 25. i 26.

destrukciju nacionalnog principa kojim su Srbi i Hrvati pretežno legitimirali vlastite nacionalne interese. Tako je primjerice označavanje pripadnika drugih južnoslavenskih naroda Srbima odnosno Hrvatima bitan kriterij pansprstva odnosno panhrvatstva.

d) Oblici jugoslavenstva

Općenito, jugoslavenstvo je ideja posebne međuovisnosti, posebne veze među južnoslavenskim odnosno jugoslavenskim narodima, po kojoj ti narodi prema svim ostalim narodima čine veću narodnu zajednicu. Jugoslavenstvo se tu u načelu odnosi na sve južnoslavenske narode: Srbe, Hrvate, Slovence, Makedonce, Bugare, a izraz Jugoslaven jezično je istovjetan terminu južni Slaven.²⁵ No, u praksi je jugoslavenstvo najčešće obuhvaćalo samo Srbe, Hrvate, Slovence i Makedonce, koji su i bili pripadnici glavnih naroda Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, stvorene 1918. Međutim, tek je 1945. Makedoncima u Jugoslaviji dan status nacije. Dakle, već i u pitanju naroda o kojima zastupnici jugoslavenstva u nacionalnim koncepcijama moraju voditi računa postoje razilaženja.²⁶ Zbog različitih shvaćanja, prije svega odnosa među južnoslavenskim narodima, može se razlikovati više oblika jugoslavenstva.

a) Unitarno jugoslavenstvo

Zastupnici unitarnog jugoslavenstva polaze od relativnog jedinstva jugoslavenstva u određenim područjima i teže njegovu daljnjem ujedinjenju. Po njihovu shvaćanju to se jedinstvo kao zajednica po porijeklu ne osporava. Oni su, dakle, zastupnici unitarnog etničkog jugoslavenstva, pri čemu se jedinstvo, prema užem značenju »etničkog«, shvaća kao genetsko. Naglašava se srodnost na kulturnom planu, posebice jezična, i baš se tu teži uniformiranju. Zastupnici unitarnog jugoslavenstva svakako žele političko-državno ujedinjenje Jugoslavena, ali se o tome prije 1914. izjavljavaju vrlo neodređeno. Njihov je blizak cilj »sloga« među jugoslavenskim narodima. Težište političkog i kulturnog djelovanja zagovornika unitarnog jugoslavenstva nalazi se u narodu kojemu oni pripadaju. Povremeno se i ovdje javljaju hegemonističke tendencije, ili barem tendencije povrede principa jednakosti među jugoslavenskim narodima, kao primjerice zahtjev da Slovenci u interesu približavanja svih Jugoslavena moraju

²⁵ Posebice u Hrvata termin »jugoslavenski« značio je do dvadesetih godina 20. st. isto što i »južnoslavenski«, iako ni brojni zastupnici jugoslavenstva ni Jugoslavija od 1918. nisu obuhvatili Bugare. Usp. *Dalibor Brozović*, Jezično značenje hrvatskog preporoda, u: *Kolo* (1966.), br. 8—10, 252.

²⁶ Za prijevremeno sužavanje nacionalne koncepcije jugoslavenstva, jugoslavenske ideje i pokreta u odnosu na broj nacija simptomatična je definicija *Bogdana Krizmanova*, koji želi izričito ukloniti »konfuziju u pogledu pojma 'velikoserpski', 'velikohrvatski', 'jugoslavenski'«: »Jugoslavenska ideja ili pokret je pokret, koji teži prema zajedništvu svih južnih Slavena, tj. Slovenaca, Hrvata i Srba.« Krizmanova diskusija uz referat *Jaroslava Šidaka* »Die jugoslawische Idee der kroatischen Politik bis zum 1. Weltkrieg«, u: Donauraum — gestern, heute, morgen, ur. József Varga, Beč—Frankfurt—Zürich 1967., 217.

prihvatiti srpsko-hrvatski kao zajednički književni jezik. Unitarno jugoslavenstvo donekle je provizoran oblik jugoslavenstva u tom smislu da ukazuje na neke kriterije jedinstva i mogućnosti približavanja jugoslavenških naroda, ali ne forsira nastojanja na ujedinjenju i hegemoniziranju, djelomice i iz obzira prema općoj političkoj situaciji u Jugoistočnoj Europi. Prije svega, međutim, zagovornici unitarnog jugoslavenstva ne vjeruju da su Jugoslaveni već jedinstvena nacija, i u pitanju hoće li to oni doista i biti ne zauzimaju čvrst stav. Konfiguracija unitarnog jugoslavenstva u mnogo je slučajeva nošena prvenstvom srpstva, odnosno hrvatstva, no ne i jugoslavenstva; i to je značajno za provizoran karakter unitarnog jugoslavenstva.

b) Integralno jugoslavenstvo

Osnova je integralnog jugoslavenstva ideja da su Jugoslaveni jedna nacija, premda nacionalno jedinstvo još nije realizirano na svim relevantnim područjima političkog, kulturnog i gospodarskog života. Zastupnici integralnog jugoslavenstva naglašavaju »narodno jedinstvo«, koje se malokad opisuju u pojedinostima, i žele ga usavršiti. Oni posebne ciljeve srpstva odnosno hrvatstva ne promatraju kao specifične zadatke Srba, odnosno Hrvata, nego kao zajednički zadatak. Nadalje značajna je za integralno jugoslavenstvo identifikacija Srba i Hrvata sa Slovencima. Težnje zagovornika tog jugoslavenstva kreću se prema smanjivanju razlika među jugoslavenkim narodima, prema pretapanju tih naroda u jednu što je moguće homogeniju naciju u zajedničkoj suverenoj državi.

c) Federalističko jugoslavenstvo

Zastupnici federalističkog jugoslavenstva žele ujedinjenje jugoslavenških naroda na području politike i kulture. No, ujedinjenje za Srbe, Hrvate i Slovence — Bugari i Makedonci za taj oblik jugoslavenstva samo su malokad dolazili u obzir — ne znači dokidanje njihova statusa kao samostalnih naroda. U ovom slučaju federalizam nije samo državno-teritorijalno načelo raščlambe, već i specifično nacionalno načelo uređenja u višenacionalnoj jugoslavenškoj državi.

d) Pseudojugoslavenstvo

Pseudojugoslavenstvo izraz je politike vođene određenim taktičnim razmišljanjima. Iza retoričkih zahtjeva za jedinstvo jugoslavenstva, stvaranje i očuvanje jugoslavenške države, skrivaju se nacionalnopolitičke i nacionalnokulturne namjere, koje obilježavaju ciljevi što su u središtu već spomenutih konkretnih oblika iredentističkog i hegemonističkog nacionalizma u Srba odnosno Hrvata. Pseudojugoslavenstvo prikriva velikosrpske ili pansrpske, odnosno velikohrvatske ili panhrvatske ciljeve.

* * *

Shvatljivo je da između pojedinih tipova nacionalizma često postoje preklapajući prijelazi. Razlog može biti namjerna ili nenamjerna nejasnoća u artikulaciji nacionalne koncepcije. Razlog može biti i što nacionalna koncepcija općenito ima više važnih aspekata, koje opet treba odrediti

kao pojave nacionalizma. Pri takvoj složenosti svrstavanje nacionalne ideologije pod samo jedan tip, kojega konstruktivni elementi dominiraju, ne bi bilo dostatno. Općenito, dakle, treba i pojmovno stvoriti što je moguće diferenciraniju tipologiju. Neka nam pritom bude smjernica tvrdnja Maxa Webera: »Međutim, ta neraščlanjena raznovrsnost činjenica ne dokazuje da treba stvoriti nejasne pojmove, već obratno: da oštre ('ide-alnotipske') pojmove treba pravilno primjenjivati.«²⁷

Prevela: *Christine Dumbović-Reiser*

ZUSAMMENFASSUNG

ZUR TYPOLOGIE DES NATIONALISMUS BEI SERBEN UND KROATEN

In dieser Studie wird eine systematisch auf den Vergleich hin strukturierte Analyse des Nationalismus bei Serben und Kroaten vorgelegt. Der methodische Weg zu diesem Ziel ist folgender: Aufbauend auf der Definition des Nationalismus als einer Integrationsideologie, die Großgruppen zu Nationen integriert, wird eine Typologie des Nationalismus erarbeitet. Diese Typologie ist zunächst eine Spezialtypologie des Nationalismus bei Serben und Kroaten. Sie erfasst aber darüber hinaus allgemeine Typen des Nationalismus und kann damit der Analyse von Nationalismus als einem universalen Phänomen dienen. Die hier in sehr konzentrierter Form vorgestellte Typologie ist das Ergebnis einer umfangreichen Studie, die den Nationalismus bei Serben und Kroaten als Ideologie — also beispielweise nicht als soziale Bewegung oder psychologisches Phänomen — zum Gegenstand hat. — So wird hier vorgeschlagen, das System der nationalen Ideologie in vier Grundkategorien von Erscheinungsformen zu gliedern. Diese Grundkategorien sind jedoch nicht in der Wirklichkeit als Grundtypen von Nationalismus erfassbar. Sie haben auch keine einschlägigen Bezeichnungen. Vielmehr sind die Grundkategorien jeweils den Typen des Nationalismus immanent. Diese Grundkategorien sind: 1. Primärer Wirkungsbereich des Nationalismus; 2. Verwirklichungsmethode des Nationalismus; 3. Wertigkeit des Nationalismus für den Einzelnen; 4. Ziele und Tendenzen des Nationalismus.

Ad 1: Durch den jeweiligen primären Wirkungsbereich werden folgende Typen des Nationalismus konstituiert: ethnischer Nationalismus, kultureller Nationalismus, sprachlicher Nationalismus, religiöser Nationalismus, politischer Nationalismus, ökonomischer Nationalismus. — Ad 2: Aufgrund der Verwirklichungsmethode des Nationalismus lassen sich diese Typen des Nationalismus bestimmen: evolutionärer Nationalismus, revolutionärer Nationalismus, pragmatischer Nationalismus, konstitutioneller Nationalismus, militanter Nationalismus, radikaler Nationalismus. — Ad 3: Aufgrund des Wertes, den der Einzelne in seinem Denken und Handeln dem Nationalismus beimißt, sind folgende Typen

²⁷ Max Weber, *Agrarverhältnisse im Altertum*, u: *Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, ur. Marianne Weber, Tübingen 1929. (pretisak 1988.), 280.

des Nationalismus zu unterscheiden: integraler Nationalismus, funktioneller Nationalismus, gemäßigter Nationalismus. — Ad 4: Die durch die Ziele bestimmten Formen des Nationalismus stehen in Wechselbeziehung zu denjenigen Typen des Nationalismus, die den ersten drei Grundkategorien des Nationalismus zugeordnet sind. Sie sind erstens die speziellen Typen des Nationalismus bei Serben und Kroaten, zweitens allgemeine Typen des Nationalismus.

So sind der vierten Grundkategorie folgende Typen des Nationalismus zuzuordnen: A) Serbismus und Kroatismus. — Serbismus und Kroatismus sind als spezielle Formen des Nationalismus bei Serben und Kroaten dadurch ausgezeichnet, daß in diesem Fall die nationalen Bestrebungen jeweils auf die eigene Nation gerichtet werden und dabei die Eigenständigkeit anderer Nationen respektiert wird. In der Idealform wären Serbismus und Kroatismus Ausdruck der gerechten Realisierung und der Respektierung des Nationalitätsprinzips. Das politische Maximalziel des Serbismus beziehungsweise des Kroatismus ist der Nationalstaat. Demzufolge sind diese Formen des Nationalismus dem etatistischen oder genauer dem nationalstaatlichen Nationalismus als allgemeine Formen des Nationalismus zuzuordnen. — B) Großserbismus — Großkroatismus. — Im Großserbismus und im Großkroatismus kommen zwei allgemeine Formen des Nationalismus zum Ausdruck; der irredentistische und der hegemoniale Nationalismus. Im Sinne des Irredentismus fordern Serben und Kroaten die Einverleibung von national gemischten Territorien in ihre Herrschaftsbereiche. Je weniger die territorialen Ansprüche durch das Nationalitätsprinzip gerechtfertigt erscheinen, um so mehr sind sie Ausdruck des von machtpolitischen Interessen gelenkten hegemonialen Nationalismus. Wird dabei die nationale Existenz der Angehörigen anderer Nationen geleugnet oder werden diese anderen Bevölkerungsteile zu Konnationalen deklariert, kann man diese Formen des hegemonialen Nationalismus auch als exklusiven Serbismus beziehungsweise exklusiven Kroatismus bezeichnen. — C) Panserbismus — Pankroatismus. — Panserbismus und Pankroatismus sind Typen des eindeutig hegemonialen Nationalismus bei Serben und Kroaten. Im Unterschied zum Großserbismus und Großkroatismus wird die Schranke des Nationalen von Panserbismus und Pankroatismus in extremer Weise überschritten. Konkret bedeutet das die radikale — bis zur systematischen physischen Vernichtung gehende — Negation der Angehörigen anderer Nationen auf dem beanspruchten Territorium.

D) Formen des Jugoslawismus. — Auf der Grundlage der engen ethnischen, sprachlichen und in gewisser Hinsicht auch kulturellen Verwandtschaft der südslawischen Völker (Serben, Kroaten, Slowenen, Makedonier, Bulgaren) basiert die Idee einer besonderen Wechselseitigkeit zwischen den südslawischen beziehungsweise jugoslawischen Nationen. Diese Idee ist der Jugoslawismus. Aufgrund der verschiedenen Auffassungen über die Art der Beziehungen zwischen den südslawischen Nationen lassen sich mehrere Erscheinungsformen des Jugoslawismus unterscheiden: a) Unitarischer Jugoslawismus. — Die Vertreter dieses Nationalismus gehen von der Idee einer relativen Einheit des Jugoslawentums aus und streben eine weitere Einigung an. Der unitarische Jugoslawismus ist ein provisorischer Typ des Jugoslawismus. — b) Integraler Jugoslawismus. — Die Grundlage dieses Typs von Nationalismus ist die Idee, daß die Jugoslawen eine Nation seien. Wenn die nationale Einheit auch nicht auf allen relevanten Gebieten des gesellschaftlichen Lebens realisiert ist, so gilt es doch als Ziel, die jugoslawischen Nationen zu einer möglichst homogenen Nation in einem ge-

meinsamen souveränen Staat zu verschmelzen. — c) Föderalistischer Jugoslawismus. — Die Verfechter dieser Form von Jugoslawismus bestehen darauf, daß im Prozeß der politischen und kulturellen Annäherung und Einigung der jugoslawischen Nationen der Status der Eigenständigkeit jeder Nation bewahrt bleibt. — d) Pseudo-Jugoslawismus. — Anhänger des Pseudo-Jugoslawismus verbergen hinter rhetorischen Forderungen nach der Einheit des Jugoslawentums Ziele des irredentistischen und hegemonialen Nationalismus. Der Pseudo-Jugoslawismus verhüllt groß- oder panserbische beziehungsweise groß- oder pankroatische Ziele.